

Maskeerimisest

Ilmunud: Kalender 1974, lk 162–168, Ülo Tedre, "Sanditamised"

Olulise löigu Eesti kombestik moodustavad rahvakalendriga seotud uskumused ja tavad. Suulise kalendri ajaarvamine tugines nn. tähtpäevadele, mis algselt tähistasid loodus- või tööperioodide lõppu või algust (näit. künnipäev, karjalaskepäev, suviharjapäev). Pärast kristianiseerimist XIII sajandil osalt lisandusid vanadele tähtpäevadele, osalt sulasid nendega kokku pühakute nimed päevad ja muud kristlikud pühad (lihavõtted, vastlad).

Eesti rahvakalender jagas aasta ainult kahte ossa: suveks ja talveks. Suvi kestis jüripäevast (23. IV) mihklipäevani (29. IX). Kevad ja sügis olid määramata pikkusega üleminekuperioodid, mitte iseseisvad aastaajad. Talv omakorda jaotus kaheks: sügistalviseks ja kevadtalviseks pooleks. Paljud tavade poolest rikkad tähtpäevad langevad just rahvakalendri sügistalvisesse perioodi. Sealjuures on sügistalvise kalendriperioodi kommetes ilmekaid ühisjooni. Üheks selliseks on külanoorte maskeeritud kujul ringikäimine, nn. sanditamine e. sandiks käimine e. santi jooksmine.

Sanditamine toimus üldjoontes järgmiselt: vastava tähtpäeva eelõhtul kogunesid külanoored kokku, maskeerisid ennast ja käisid siis perest peresse tervist ja õnne soovimas ning lauluga ande palumas. Andidena jagati santidele toidukraami (mõnel juhul villu, lina ja lõnga), XIX saj. lõpul ka raha. Saadud kraam söödi ühiselt santide omavahelisel peol või jagati sanditajate vahel. Tavaga taotleti sigivust ja õnne. Tava päritolu ja vanus on lahtised: seda on peetud niihästi põlisvanaks ja algupäraseks kui ka suhteliseks uueks saksa (germaani) laenuks.

Sandiks on käidud meil ühenduses järgmiste kalendritähtpäevadega: mihklipäeval (29. IX), mardipäeval (10. XI), kadripäeval (25. XI), andresepäeval (30. XI), luutsinapäeval (13. XII), toomapäeval (21. XII), tabanipäeval (26. XII), nuudipäeval (7. I) ja vastlapäeval, lisaks veel hingedeajal (neljapäeva ja laupäeva õhtuti) ja jõuludel. Kõik need ringiliikuvad sandid erinesid oma nimetuse, maskeeringu, ülesastumise ja küsitud andide poolest. Ka sanditamiskom-

be levik oli tähtpäeviti erinev. Ülemaaliselt tunti õigupoolest vaid mardi- ja kadrisante. Muud sanditajad esinesid ainult lokaalselt, sageli üsna kitsal alal. Ühine oli aga kõikide sanditamiste funktsioon: esialgu viljakuse ja õnne taotlemine, hiljem (XIX saj. keskpaigast alates) aga külanoorde lõbutsemine.

Sandikskäimise kombes on selgesti näha mitut kihistust. Vanemaks kihistuseks on ilmselt ringikäimina loomaks maskeerituna (sokk, karu, hani), nagu seda näeme eeskätt jõulusantide puhul. Hilisemaks kombeks on olnud noorte külapidi käimine moondriietuses. Mõistagi on mõnel tähtpäeval (või mõnes kohas) esinenud kõrvu mõlemad viisid.

Mardipäev on katoliiklikus traditsioonis Tours'i piiskop Martini mälestuspäev 11. novembril. Pärast usupuhastust kanti protestantlikes maades mardipäev 10. novembrile ja seostati Martin Lutheri sünnipäevaga. Rahvusvaheliselt oli Martin karja kaitsja.

Eesti mardipäeva tavad on seotud põlluviljakuse taotlemisega. Siiski on mardipäeva nimetatud ka sea päevaks: selleks päevaks tapeti siga ja kutsuti naabrid sea matustele. Mardipäeva toiduks olid seapeaga keedetud kaalid (hiljem ka kartulid). Mardisandid said tavaliselt poole seapead. Tähtis oli mardipäev meil ilmaennustuste ning põllu ja sigade sigivust taotlevate töökeeldude puhul.

Keskseim komme oli agamardisandiks käimine. Mardiks e. mardisandiks käisid algselt noormehed (alles XIX saj. teisel poolel ka tüdrukud). Mardid esinesid ühe perena: juhtijaks oli mardi-isa, kellel oli kaasas mardi-ema (või mardinoorik) ja mardilapsed. Kohati lisandusid neile veel mardipukk, mardikaru ja mardihobune, mis ilmselt ongi varasem joon. Mardid kandsid pahupidi pööratud kasukaid, õlgedest või takust habemeid, õlgedest puhutud kübaraid ja võid. Eriti Lõuna-Eestis on rõhutatud, et mardid olnud hirmuäratavad ja koledad (vastandina kadridele, kes olnud ilusad sandid). Hilisemast ajast pärineb nõue, et mardilapsed kannaksid vastassugupoole riideid (poisid tüdrukute, tüdrukud poiste omi). XIX sajandi lõpul hakati maskeerimisel kasutama ka ametimeeste riietuse imiteerimist (korstnapühkija, sõdur jne.). Eriti levis veendumus, et üks martidest peab olema kroonumees. Originaalmaske pole kasutatud. Tööstuslikud pappmaskid tulid tarvitusele alles XX sajandil (ja põhiliselt laste seas linnades, kes olidki viimased mardiks käijad). Martidel oli kaasas pillimees, varasemal ajal kell ja piits (kella helistamine ja piitsa plaksutamine pidi hoidma eemal musti jõudusid, kes mardiööl liikumas).

Mardiks käimine algas sellega, et mardi-isa leppis kokku mõne peremehega (mardi vanaisa), kes lubas marte enese poole koguneda ja pruulis selleks õlut. Kui ringkäik mööda küla lõpetatud, kogunesid mardid mardi vanaisa juurde, kus kogutud söögikraam ühiselt söödi või jagati. Osa kogutud andidest jõi mardi vanaisale, hüvituseks õlle ja peopalga eest. Pidutsemine on kohati korraldatud pulmaparoodiana (nn. mardipulmad).

Mardisantide esinemisse kuulus laul ja tants. Kohati on esinenud traditsioonilisi etteasteid ka proosas. Mardilaul on pikk, mitmeosaline tsükkel, mis saatis martide tegevust ning varieerus kihelkonniti nii tsükli osade kui ka järjekorra poolest. Normaalselt koosnes mardilaul järgmistest osadest: 1) teretuslaul (mida lauldakse õues, ukse taga); 2) tuppätulemislaul; 3) tantsulaul; 4) tunnistamislaul; 5) mangumislaul; 6) mardima kertsamislaul; 7) tänamis- ja õnnistamislaul (*resp* sajatuslaul, kui ande ei antud) ja 8) lahkumislaul.

Lääne- ja Lõuna-Eestis eelnes teretuslaulule proosavormis loaküsimine (läänes lühifraasina, lõunas ulatusliku humoristliku monoloogina). Teretuslaul on tavaliselt kaheosaline: esmalt kirjeldatakse, kust ja kuidas on mardid tulnud; teiseks talutakse tuppälaskmist (sest mardi küüned külmetavad).

Tuppätulemislaulu keskne motiiv on palve peretütrele (lõõtsu löke lõukasest). Tupp astumisel teretatakse traditsioonilise proosavormeliga (Tere, jumal teie tupp ja jne.). Mardi-isa võttis tuppätulemisel peoga viljateri kaelkotist ja külvas põrandale vastava loitsulise laulukese (või proosavormeli) saatel. Need sigivussõnad on väga varieeruvad, kusjuures Põhja-Eestis nimetatakse peamiselt viljaõnne, Edela-Eestis aga karjaõnne. Kui vili külvatud, andis mardi-isa vitsakimbuga igale majalisele hoobi ja soovis: Terveks! (või Tooreks, terveks!).

Martide tantsimine (või hüppamine, kargamine) on tuntud üle maa. Tantsulaul seevastu esineb peamiselt Põhja-Eestis ja Mulgimaal. Martide tantsust puuduvad täpsemad kirjeldused. Ilmesti on see olnud sigivusmaagiline rituaal (nagu sellele vihjavad tantsulaulu motiivid).

Tunnistamislaul esineb sporaadiliselt, mitte tsükli pideva osana, ning on vististi väiksem. Ainult Mulgimaal on tunnistamislaul arenenud pikaks episoodiks, mille esitamisel uuritakse peretüdrukute virkust ja viisipärasust (mujal tegeleb tunnistamislaul ennekõike lastega).

Mangumislauluga palutakse pereisalt ja pereemalt andeid (lauludes küsitakse kala, liha, kapsaid, vorste, poolikuid seapäid, õlut jne.). Lääne-Eestis asendab mangumislaulu spetsiaalne, mõistukõneline proosavormel, millega mardi-isa andeid palub.

Mardi-ema ketramislaulus palutakse eraldi andidena riiet või lõnga (antakse ja linu või villu). Laul esineb Lääne- ja Lõuna-Eestis.

Tänamislaul on mitmeosaline. Esmalt tänatakse andide eest, siis pöördutakse talupere iga liikme poole vastavate õnnistusõnadega. Peremehele soovitakse head viljaõnne, perepojale hobusteõnne, sulasele koerteõnne, pereminiale lasteõnne, peretütrele ja teenijatüdrukule kosilasteõnne, pereemale karjaõnne.

Ka lahkumislaul pole üldiselt tuntud, vaid esineb sporaadiliselt. Tavalisti lauldi lahkumislaulu väljumisel või juba õues, ainult Lõuna-Eestis lauldi seda toas enne väljumist. Lahkumislaulus jäetakse pererahvaga jumalaga, soovitakse veel head edenemist ja lubatakse järgmisel aastal tagasi tulla.

Sajatuslaulu lauldi siis, kui ust ei avatud ja marte sisse ei lastud. Sajatused on väga varieeruvad ja ilmselt on mardid esitanud selles seoses ja muudel puhkudel kasutatud pilkeid ja sõimulaule. Sajatatakse tuba põlema, karja surema, peret haigestuma jne. Enamik sajatusi tabab just karja ja karjapidamist.

Mardilaulud koos tegevuse ja proosavormelitega moodustavad tervikliku etteaste, mida võiks julgesti nimetada etenduseks. Mardietendustes peituvad rahvadraama alged.

Mardisante meenutavad mitmeti kadrisandid, kes jooksevad ringi kadripäeva õhtul (s.o 24. novembril). Vanemate teadete järgi käinud kadriks nais-terahvad. Hilisemad teated kõnelevad ka meestest naiste riietuses. XIX sajandi lõpuks on mardi- ja kadrisandid oma koosseisu ja maskeeringu poolest ühtlustunud.

Kadrisantide laul jaguneb laulujatkudeks nagu martide laulgi. Laulmisjärgud ja laulujatkud on suuresti kattuvad. Ka kadridel on tavapärased ukse taga laulmine, tuppätulemislaul, tantsulaul, ketruslaul, andide küsimine, tänamine ja lahkumislaul. Oluline erinevus on mangumislaulus, milles kadrid nuruvad takku, villu, lina:

*Katri tahab takkusida,
Katri vingub villasida,
nuuksub lina nuustakaida!*

Ka ühine pidutsemine (nn. kadripulm) meenutab vastavat etappi mardipäeva kommetes.

On siiski veel mõningaid erijooni. Muhus ja Nõos on kadriõhtul käidud kadrihaneks.

Kadripäeva õhta käisid kadrianed: tegid kii-kaa-kaa ukse taga. Läksid tuppä, ka loetais d lapsi. Kadridel olid õled ümber kaela ja peas õlgedest tiivad, õlesidemest nokad ees. Anti neile ernid, ube, liha, makke. Käisid nagu aned. Tüdrukud viisid mõne veikse poisi rihale, salaja viind, et siis peand aned kasvama! (ERA II 130, 348(55) < Muhu).

Muhus seega maskeeriti ennast haneks. Nõos aga tehti õlgedest hani, mida kanti kaasas lastehirmutisena (ja viljakusnukuga). Puhjas teatakse kadriõhtul tehtud kurest. Loomaks maskeerimise ja õlenukkude tegemine on üpris vana sigivusmaagiline tava.

Alates möödunud sajandi lõpust on märgata kombe diferentseerumist Põhja-Eestis. Hakkavad eristuma n.-õ. näljakadrid ja naljakadrid. Viimased käisid maskeeritult ringi ja tantsisid mudu mööda tuba. Näljakadrid ehk tõekadrid on vaesemad inimesed, teevad koa vigurid, tulevad viinaga. Perest antakse liha ja leibä, tangu, mauku, linu ja takku. (ES MT 301, 26/7 < Juuru) või kadriõhtul

käisid valla vaesemad naisterahvad, s.o. vabadiku- ja saunanaised perenaeste juures armuandisi ajamas (H II 17, 161/2 (20) < Märjamaa).

Surnute mälestamine sügisel, looduse suremise ajal, kuulub vanimate eesti pühade hulka. Seda tunnevad kõik soome-ugri rahvad, välja arvatud obiugrilased (handid ja mansid). Surnute mälestamise aeg e. hingede-aeg on oktoobris (rahvapäraselt kooljakuu) - novembris (soome marraskuu). Täpne aeg on kihelkonniti küllalt varieeruv. Katoliiklik hingede-aeg oli lokaliseeritud 1.–2. novembrile; Eestis tuntakse hingede-ajana ajavahemikku mihklist mardini (vähem mardist jõuluni). Põhja-Eesti rannamurde alal nimetatakse hingede-aega jaoajaks (ka jagu-aig, jägu-aig), mis viitab aastavahetuse funktsioonile. Hingede-aeg oli vaikne aeg, mil välditi mürarikkeid töid-talitusi, pandi põrandale õlgi (et sammud ei kajaks), isegi vali jutt, naer jne. oli keelatud. Õhtuti istuti koos, mõistatati ja jutustati. Tööd ei tehtud. Hingedeaja ilmade järgi ennustati järgmise lõikusaja ilmasid. Valitses üldine arvamus, et hingedeajal külastavad surnud esivanemate hinged kodukohta.

Mulgimaal liikusid hingede-ajal nn. hingesandid. Hingesandid jooksid ringi neljapäeva ja laupäeva õhtutel (hilisemal ajal lisandus neile pühapäeva õhtu). Hingesantideks käisid tüdrukud (ka naised). Ilmselt hilisem on see teade, et head hinged olnud valges riietuses, kurjad aga mustas. Kaasas oli kott andide kogumiseks, käes hoiti vitsakimpu. On teateid sellestki, et hingesandid tantsinud (algselt on hingesandid siiski vaiksed). Vitsutamine kuulus tavasse. Hingedele anti kähki, pähkleid, ube, herneid. Hingesantide laul on iseseisev, kuid uuemamoeline.

Tava võib olla vana, laul on aga ilmsesti uueaegsem, mida tõendavad niihästi logisev vorm kui ka ebapoeetiline sisu.

Jõulud olid Eestis kesksed talvised pühad. Nad tähistasid hingede-aja lõppu ning aastavahetust.

Eesti jõulud ei ole seotud kindla päeva või päevadega. Jõuluks on loetud ajavahemikku toomapäevast (21. XII) nuudipäevani (7. I), kohati koguni küünlapäevani (2. II). Hiljem, kui aasta algus omaette tähtpäevaks diferentseerus, hakati kõnelema vanadest jõuludest ja uutest jõuludest (viimase all mõisteti siis aega 31. XII–7. I). Nimetus näärud, mis on saanud üldiseks uusaastapäevade tähenduses, on üsnagi hiline rootsi laen.

Jõulukombestik on üsna kirev. Väga levinud on mitmesugused ennustused ja viljakust taotleavad kombed.

Viimaste hulka kuulub ka sanditamine. Kuigi jõulusandid pole nii tuntud nagu kadrid või mardid, tuntakse neid siiski üle maa. Kihelkonniti on nad ringi käinud eri aegadel ja eri kujul.

Juba toomapäeval käisid nn. toomad (Saaremaal). Mandril taas tassitakse Tahma-Toomast – õlgedest ja kaltsudest nukku, mis sümboliseeris mustust ja

kasimatust. Nukk viidi salaja teise peresse. Leidja pidi selle jälle edasi toimetama. Nuku tassimine kestis kohati kolmekuningapäevani (6. I). Läänemaal käisid poisid jõulude ajal mööda küla tüdrukutelt pähkleid nurumas (Jõulus poisid käisid tüdrukute käest pähkleid saamas, lihatepühi aegu mune ja nelipühiks üks kopikas tubakaraha. See oli sellepärast, et meestel olid vallamaksud ja tüdrukutel ei olnud. ERA II 16, 471/2 (48) < Kullamaa).

Tüdrukud tegid jõuluhane. Selga pannakse karuspidi kasukas, teivas käisest läbi ja vitsakimp kätte. Jõuluhani lööb inimesi. Kes peksa ei taha, maksab lunastust (E 70549 < Ote). Hanele pakuti õlut. Kui hani peksis, siis visati talle vett. Jõuluhane kõrval tuntakse ka jõulukurge ja jõulupukki. Mulgimaal (ja osalt põhja poolgi) liiguvad jõulusandid. Kuusalus käisid mehed tabanipäeval (26. XII) tabanisandiks (Soomest laenatud komme). Tabanisandid ajasid õlut.

Nääriõhtul on Põhja-Eestis tassitud õlgnukku õuest õue. Nukk on kas kitse või inimese kujuline. Saaremaal (ja Lääne-Eestis) jooksid nääriõhtul näärisokud ja uueaasta hommikul nääripoisid. Uuemal ajal on traditsioon segunenud ega tehta enam vahet sokkude ja nääripoiste vahel. Sokkudeks käisid ainult poisid. Uskumuslik alus oli siin see, et uut-aastat pidi esimesena soovima mees. Andideks olid pähkliid, õunad, vööpaelad, sokid ja kindad. Sageli kooti sokkudele pilkeks varvastega sokid.

Mandril esineb ka näärisante, kes kasutavad martide esinemiskombeid ja laulugi. Sanditamine lõppes nuudipäeval, millal nuudid käisid õlest luudadega õlleankrute punne välja pühkimas, s.t. pühadeõlut lõpetamas.

Sanditamine oli üpris levinud külanoorte lõbutsemisviis, mille juured ulatuvad tagasi muistsete viljakuspidudeni.